

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını

Tarih İncelemeleri Dergisi

X

EGE ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
BORNOVA-İZMİR
1995

II. MAHMUD VE REFORMLARI HAKKINDA BAZI GÖZLEMLER

Abdülkadir ÖZCAN

II. Mahmud'un saltanat yılları, Osmanlı İmparatorluğu'nun en buhranlı dönemidir denilse pek yanlış olmaz. Çünkü bu dönem, var olan iç ve dış buhranlara bir de yenileşme faaliyetlerinin getirdiği bunalım ve kargaşalıkların eklendiği bir devirdir. Bunun tabii bir neticesi olarak, bu Osmanlı hükümdarı, hakkında en çok konuşulan ve yazılan padişahlardan biri olmuştur.

Sultan Mahmud'la ilgili dedikodular, daha 20 Temmuz 1785 tarihinde doğumuyla başladı. Annesi Nakşidil Sultan'ın Fransız ve ecnebi asıllı olduğu ileri sürüldü. Fakat bu iddialar ispatlanamadı, Mahmud'un annesi olduğu öne sürülen Fransız'ın bu tarihte İstanbul'da olmadığı, Nantes'de bulunduğu arşiv belgeleriyle ortaya konuldu.¹ Nitekim, daha sonra Osmanlı hizmetinde bulunan Prusyalı General Helmuth von Moltke, II. Mahmud'un tek kelime Fransızca, Almanca ve İngilizce anlamadığını belirterek, böyle bir iddianın ispatlanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.²

Son devir Osmanlı şehzadeleri gibi yetişen ve 23 yaşında tahta geçen II. Mahmud, yenilik fikirlerini amcazadesi III. Selim'den devraldı. Özellikle bu padişahın hal'inden öldürülmesine kadar geçen bir yılı aşkın devrede, musiki dersi bahanesiyle sık sık onunla görüşen Şehzade Mahmud, ondan siyâsî fikirler almış, tecrübeler edinmiş ve hükümdarlık sanatının inceliklerini öğrenmiştir. Bu bakımdan Mahmud'un, büyük kuzeni III. Selim'le kıyaslanırsa, daha şanslı olduğu görülür. Çünkü Sultan Mahmud, III. Selim'in zaaflarının ve kararsızlıklarının sonuçlarını görmüş, Nizam-ı Cedid programının getirdiği ıslahat girişimlerinin başarı derecesine şahid olmuştu. Sultan Mahmud, reformların başarılı olabilmesi için sadece askerî alanda değil, öteki müesseselerde de yapılması gerektiği kanaatindeydi.³

II. Mahmud'un saltanat devresi genel olarak iki kısımda ele alınabilir: 1808'deki cülûsundan 1826 yılındaki Vak'a-i Hayriyye'ye kadar

1. Ahmed Refik, "Mahmud-ı Sâni'nin Vâlidesi", *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, XV/10, sayı 87, s. 21-224; Bekir Kütükoğlu, "Valide Sultan", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 186

2. *Türkiye Mektupları* (çeviren: Hayrullah Örs), İstanbul-1969, s. 278

3. Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (çeviren: Mehmet Harmanıcı), İstanbul-1983, II, 25

süren 18 yıllık ilk kısım hazırlık devresini, bu tarihten 1839'daki ölümüne kadar devam eden 13 yıllık ikinci kısım ise reformlar devresini teşkil eder. İlk dönem, sürekli savaşların, dahilde isyanların, zorbalıkların hüküm sürdüğü bir devirdir. Devrin siyasî olayları, iç ve dış bunalımlar bir yana bırakılırsa, hazırlık döneminde Sultan Mahmud boş durmamış. III. Selim'in kararsızlıklarının aksine büyük sebat ve inat göstermiştir. Kapıkulu ocaklarının, bu arada kaldırmayı kafasına koyduğu Yeniçeri Ocağı'nın kumandanlıklarını genellikle kendi adamlarına tevcih etmiş, mümkün-mertebe ulema-yeniçeri işbirliğine meydan vermemeye çalışmıştır. Bir başka deyişle, takip ettiği politika ile ulema sınıfını yanına almaya çalışmıştır.⁴ Tabii bu sırada İstanbul halkı ve esnafı yeniçerilerin zorbalıklarından bıkmış, onlardan nefret etmiş haldeydi. Sultan Mahmud, zamanı gelince bu potansiyelden de yararlanacaktı. Yine bu dönemde eyaletlerde merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalışmış, Mısır ve Mora müstesna başarılı olmuştur. Fakat padişahın başdanışmanı durumunda olan Halet Efendi'nin tutumları yüzünden bu kısmî başarının devlete pek pahalıya mal olduğu da bir gerçektir.

Son yeniçeri ayaklanması İstanbul halkının da desteğiyle 15 Haziran 1826 tarihinde bastırılmış, yeniçeri kışlaları yerle bir edilmiş, mezar taşlarına varncaya kadar yeniçerilere ait her türlü isim, ünvan ve işaretler, bu arada muhteşem mehter müziği kaldırılmış, böylece II. Mahmud'un 13 sene sürecek ikinci saltanat dönemiyle birlikte, Osmanlı tarihinin de klasik dönemi kapanarak modernleşme dönemi başlamıştır. Ancak, hemen belirtilmelidir ki, Yeniçeri Ocağını kaldırmakla önemli ve cür'et isteyen bir işi başaran Sultan Mahmud, başarılması çok daha zor olan ulema sınıfını ıslah edememiş, dolayısıyla akılcı, köklü ve bir program çerçevesinde kültürel ve manevî değerlerden fazla taviz verilmeden teknik yeniliklerin alınmasında ıslahat yapamamış, ikilikler dönemini başlatmış, bu da devletin çöküşünü hızlandırmıştır.

Her türlü iç ve dış bunalımlara rağmen, Sultan Mahmud'un bu ikinci hükümdarlık dönemi olağanüstü bir hızla, fakat plansız, programsız bir şekilde yenileşme hareketleri içinde geçti. Devlet müesseseleri ve saray teşrifâtı avrupaflaştı. Avrupaî kıyafet taklit edildi. Toplum hayatına yeni modalar girdi. Bu arada müzik zevki değişti, alaturka müzik hor görülmeye başlandı. Sedir ve divan, yerini sandalye ve koltuklara bıraktı. Başta, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adlı, modern Türk ordusunun çekirdeği olan ordunun kuruluşu olmak üzere, askerî ve sivil alanlarda pek çok yenilikler

4 . Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul, 1293, s. 11-14; Ahmed Cevdet, *Târih*, İstanbul-1309, XII, 169-170; Ahmed Lütü, *Târih*, İstanbul-1290, I, 126-128

yapıldı. Fakat yeni ordunun bütün sınıfları şiddetli bir subay ihtiyacı içindeydi. Deniz ve Kara mühendishaneleri mevcuttu, fakat yetersizdi. Paris'e birkaç öğrenci gönderildi. 1827'de Askerî Tıbbiye açıldıysa da ders programı eskiydi. Ancak bu okulun Galatasaray'a naklinden sonra tedrisat kısmen Fransızca'ya çevrildi ve bazı Fransız hocalardan yararlanıldı. 1831'de Mızıka-i Hümmüyün, üç yıl sonra da Harbiye mektepleri açıldı. Burada, Fransızca veya bir başka Batı dili öğrenilmesi mecburî tutuldu. 1838'de Rüşdiyeler devreye girdi. II. Mahmud'un 1838'de Tıbbiye'nin yeni binasının açılışı münasebetiyle söylediği, "burada Fransızca olarak tedris edileceksiniz. Sizlere Fransızca okutmaktan maksadım, Fransız dilini tahsil ettirmek değildir. Tıp ilmini öğretip yavaş yavaş dilimize kazandırmaktır" ifadeleri manidardır. Padişah burada, Batı dilinin sadece araç, kesinlikle amaç olmaması gereğini belirtmekle⁵ günümüz için de geçerli olabilecek bir prensibe parmak basmıştır. Yeni ordunun acil subay ihtiyacını gidermek için Enderun ağalarından birlikler teşkil edilmiş ve Rami Kışlası'nda yetişmeleri için çalışmalar yapılmıştır. Bizzat Padişah bile, iki kışı bu kışlada geçirerek, binbaşı kıyafetiyle, kurulan süvari birliklerine kumandanlık yapmış onları eğitmeye çalışmıştır.⁶ Hatta bir defasında talim sırasında attan düştüğünü, yabancı bir gözlemci yazmaktadır.⁷ Burada Sultan Mahmud'un başarılı bir ok ve yay kullanıcısı olduğunu; Ok Meydanı'nda, adına dikilmiş nişan taşlarının bulunduğunu; aynı zamanda güreşçi, tüfek atıcısı, iyi bir binici olduğunu da belirtmek gerekir. Onun zamanında Enderun, âdeta bir spor akademisi haline gelmiş, ölümünden sonra bu spor faaliyetleri tarihe karışmıştır.⁸

Yüzyıllardır merkezde yenîçerilerin, eyaletlerde ise âyan denilen zorbarların çıkardığı ayaklanmalar ülke birliğini derinden yaralıyordu. X. yüzyılda ise her iki kesimin serkeşliği had safhaya varmıştı. Bu bakımdan Sultan Mahmud öyle bir politika izlemeliydi ki, ordu, siyasetin ve merkezî otoritenin dışında kalsın, bunun tabii sonucu olarak da, devletin dışarıya karşı savunma gücü artarken, içeride de âsaiyet sağlanmış olsun. İşte, devleti kurtarabilmek için modernleşmenin şart olduğuna inanan Sultan Mahmud,

5. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çeviren: Metin Kıratlı), Ankara-1970, s. 84-86

6. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul-1327, IV, 109; Tayyazâde Atâ, *Târih*, III, 108-110

7. Charles Mac Farlane, *Constantinople et La Turquie*, Paris-1829, s. 183

8. Mustafa Kâni, *Telhisü resâilü'r-rumât*'tan naklen Âtîf Kahramanoğlu, "Sultan II. Mahmud'un Sporculuğu", *Türk Kültürü*, yıl 10, sayı 118, s. 148-153; Erdem Yücel, "Sultan Mahmud II Devrinde Okçuluk", *Türk Etnografya Dergisi*, Ankara-1968, x, 89-102

çevresinde kendisini anlayacak kişilerin azlığı yüzünden idareyi merkezleştirmek zorundaydı. Fakat padişah, baş danışmanı durumunda olan Halet Efendi'nin tutumları yüzünden bu hususta pek başarılı olamadı. Eyaletlerin merkeze bağlanması da pek pahalıya mal oldu. Edirne'de Rus ordularının, Kütahya'da ise Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın kendi askerlerini nasıl yendiğini gören II. Mahmud, yine devleti kurtarmak için onlar gibi köklü tedbirler almak zorunda olduğunun bilincindeydi. Önünde Petro'nun Rusya'sı ile Mehmed Ali'nin Mısır'ı gibi örnekler vardı.

Bu iki reformcunun ilham kaynağı Batı'ydı. Petro XVIII. yüzyılın başların'da bizzat Avrupa'yı dolaşarak ülkesi için gerekli reformların neler olduğunu tesbit etmişti. Mehmed Ali Paşa ise Avrupa tarzını çoktan Mısır'a sokmuş ve başarılı olmuştu. Gerçi benzeri güçlüklerle o da karşılaşmışsa da padişahın işi daha zordu. Dolayısıyla daha dikkatli davranmak zorundaydı. Mehmed Ali Paşa'nın işi ise nisbeten kolaydı. Çünkü Napolyon'un Mısır seferi (1798-1801) ve ardından Osmanlı idaresinin yeniden kurulmasıyla, eski yönetici kadrosu ve muhalifler mümkün-mertebe ortadan kaldırılmış, Mehmed Ali de Arnavutluk ve Bosna birliğinin lideri ve Padişah'ın haklarının savunucusu olarak, halkın isteğiyle 1805'te Mısır'a vali olmuştu.⁹ Yunan ayaklanmalarına ve Arabistan'daki Vehhabî isyanlarına karşı başarılarıyla durumunu güçlendirdikten sonra, Avrupa silah ve taktiklerini bilen modern ve güçlü bir ordu kurmuştu.¹⁰ Mehmed Ali Paşa o sıralarda kurduğu yeni orduda ve idarî kadrolarda birçok Fransız muallim istihdam etmişti.¹¹ Mehmed Ali Paşa'nın yenilikleri II. Mahmud ve çevresindekilere örnek olmuş, cesaret vermişti. Ancak, padişah ve ıslahatçı adamları Avrupa askerî kuruluşlarının üstünlüğünü kabul etmekle şartlandıkları için son Rus yenilgilerinden pek sarsılmışlarsa da, Mısır paşasından aldıkları mağlubiyet üzerine hızla yabancı danışmanlara, özellikle Prusya'lılara yönelmişlerdi. Sultan Mahmud'u Batı'ya yönelten etken sadece bu değildi. Daha III. Selim zamanında daimî ikamet elçiliklerinin kurulmasıyla Avrupa'nın önemli merkezlerine gönderilen elçilerin izlenimleri ve padişaha tavsiyeleri çok önemliydi. Nitekim 1830'da Petersburg elçiliğinden dönen Halil Rifat Paşa'nın, "Rusya'dan avdet ediyorum. Avdetimde her zamankinden ziyade kani oldum ki, Avrupa'yı taklid etmezsek, bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur" sözü¹² bazı sefirlerin padişah

9 . Shaw, aynı eser, s. 35

10. Cevdet, *Târih*, IV, 285

11. Suad Muhtar, "Sultan Mahmud, Mehmed Ali Paşa, Nikola", *İstisâre*, sayı 26 (12 Mart 1324), s. 13-18

12. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (tercüme: Ali Reşad), İstanbul-1328, s. 6

üzerindeki etkisinin derecesini göstermesi bakımından ilginçtir. Bu gibi tesirlerle Sultan Mahmud, devletin, varlığını sürdürebilmesi için, geleneksel Osmanlı yaşayış tarzının da değişmesi kanaatine vardı. Bunun sonucunda da giyim, dil, düşünce, hatta yaşayış tarzlarında da değişmeler başladı. O, daha 1815'te Topkapı Sarayı'ndan çıkarak Dolmabahçe'deki (Beşiktaş) modern saraya taşınmıştı. Burada eskinin divan ve minderleri yerine Batı'nın sandalye, masa ve kanapeleri vardı. Sultan Mahmud evini Avrupalı gibi döşemekle kalmamış, Avrupalılar gibi giyinmeye de başlamıştı. Sakalını kısaltmış, Batı tarzı serpuşlar, uzun ceketler, pantolonlar da giymişti. Avrupaî bir faytonla şehri dolaşmaya, halka karışmaya başlamıştı. İlk defa av, sefer ve gezinti amacı olmadan, 1837'de taşraya, vilâyetlere gitmişti.¹³ Sultan Mahmud yurt içi gezilerinde Silivri, Çanakkale, Gelibolu, Varna, Silistre ve Rusçuk gibi yerlerde halkın dertlerini dinlemiş, istihkâmları dolaşmış, asker ve malzeme naklini denetlemiş, redif taburlarının talimlerinde hazır bulunmuştur. Şumna'da yaptığı konuşmada: "Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız. Dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve irâde-i şâhânemin himâyesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin, bunların kullanılacağı maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refâhınızdır" demiş ve şikâyetleri olup olmadığını, kiliselerinin tamire ihtiyacının bulunup bulunmadığını sormuştur. Gerçekten padişah, gittiği yerlerde, camiler gibi tamire muhtaç kiliseler için de paralar tahsis etmiştir. Hatta o sırada padişaha refakat etmekte olan Moltke, "ne olurdu bu paralar asıl ellere geçmiş olaydı. Çünkü memurların çok yaygın ve derinlere kök salmış olan ahlaksızlığı, hükümetin savaşmak zorunda olduğu çetin engel" diyerek devrin en büyük sosyal yarası olan rüşvet hastalığına parmak basmaktadır.¹⁴ Dikkati çeken bir başka husus, II. Mahmud'un, bu seyahatlarının masraflarını bizzat cebinden ödemiş olmasıdır. Gittiği yerlerde her gördüğü fakir ve sakata altınlar dağıtan padişah, Şumnu fukarası için ayırdığı 10.000 altının mutlaka onların ellerine geçmesi için kesin emirler vermiş ve bu hususta, imamları kendisine bilgi vermekle görevlendirmiştir. Bu arada halkın, özellikle kadınların sunduğu arzuhalleri toplamış ve onların dertlerini dinlemiştir.

Moltke'nin, Kızanlık gezindeki intibaları özetle şöyledir: "Yakın köylerin halkı hükümdarlarını selâmlamak için yolda sıralanıp duruyorlar. Alayın gerisinde padişahın Darphane Emîni ve hazînadarı Ermeni Duhsoğlu, ağır yüklü bir araba ile geliyor, her yeni halk topluluğunun önünde duruyor

13. Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul-1991, s. 361 vd.

14. Moltke, aynı eser, s. 106

ve bir hayli ağırlıkta gümüş paraları köylülere dağıtıyor. Şahsî verginin indirileceği, bilhassa angaryanın azaltılacağı söyleniyor. Genellikle, şimdiye kadar hükümdarlarını kendilerine eziyet eden, vergiler alan ve angarya isteyen biri olarak görmüş olan bu memleket halkına padişahın bu gezisi pek iyi tesir etmekte, padişah geçerken çınlayan ve küçük tombul çocukların avazları çıktığı kadar bağırdıkları 'hoş geldin' ve 'âmîn' nidalarının arasına çoğu kez, düşüncelerin gerçek ifadesini teşkil eden 'maşallah' ve 'Allah seni korusun'lar da karışıyor. Padişah, özellikle kadınlardan iyi not almışa benziyor. Bu da, çocukların bütün terbiyesi annelerin elinde olan bu memlekette, çok iyi bir şey".¹⁵ Rumeli seyahatinde padişaha refakat eden Moltke, Sultan Mahmud'un, etrafındakilere karşı samimi ve tekellüfsüz davranışlarından bahsederken, "Padişahı böyle gördüğü zaman insan 20.000 yeniçerinin başını kesen kimsenin aynı adam olduğunu düşünmemeli" demekten kendini alamamaktadır.¹⁶

Osmanlı tarihinde ilk olan bu yurt içi gezileriyle Sultan Mahmud, bir hükümdar, bir halife olarak, kendisine emanet olan raiyetiyle doğrudan temasta bulunmuş, böylece mülkî alanda da Tanzimat'ı gerçekleştirmek için halka inmiştir. Gezi boyunca samimi davranışları her dinden halkın çok hoşuna gitmiş, gittiği yerlerde Türkler'den başka Rum, Ermeni ve Yahudi tebaa tarafından karşılanıp uğurlanmıştır. Daha ilginç olanı, yukarıda denildiği gibi, gidilen ve yiyilip içilen yerlerdeki masrafların bizzat padişah tarafından ödenmesi, yerli halka yük olunmamasıdır. Padişah yine bu sırada müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi okullarına da, ibadethanelere olduğu gibi çeşitli miktarlarda maddî yardımlarda bulunmuştur. Böylece II. Mahmud, yaptığı bu seyahatlar sayesinde halkla doğrudan ilişki kurmuş, yeni düzenin gerçekleşmesi için âdeta kamuoyunu arkasına almak istemiştir. Hatta İstanbul içindeki tebdil gezmelerini de aynı şekilde değerlendirmek, yani halkla temasla birlikte, çıkartılan dedikoduların merkezlerini kontrol altına almak amacına bağlamak da mümkündür.¹⁷ II. Mahmud, bu şekilde bir yandan yurt içi ve İstanbul gezileriyle kamuoyunu reformlara hazırlarken, bir yandan da 1831'den beri yayımlanmakta olan İlk Türk gazetesi *Takvîm-i Vekayi* ile, bu olaylardan diğer bölgeleri de haberdar etmek istemiştir.¹⁸

15. Moltke, göst. yer.

16. Moltke, s. 100

17. Orhan Koloğlu, *Takvîm-i Vakayi. Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981*, İstanbul, tarihsiz, s. 115-117

18. Koloğlu, aynı eser, s. 119-120

Sultan Mahmud yine ilk defa İstanbul'daki Batı devletlerinin konsoloshanelerinde verilen davetlere, konserlere, opera ve bale gösterilerine katılmış, böylece her alandaki yenileşme çabalarında kararlı olduğunu göstermek istemiştir. İyi bir hattat olduğu kadar, iyi bir musikişinas olan Mahmud, ülkeye Batı müziğini de sokan kişidir. Nitekim ünlü İtalyan müzisyen Donizetti yeni ordunun bandosunu kurmak için İstanbul'a getirilmiş, bu zat mehterin yerine alan bandoyu kurmuş, "Mahmudiye" gibi marşlar bestelemiş, bazı Türk musikisi eserlerini çok sesli hale getirmiş, Türkiye'de ilk defa Batı musikisi öğretimini başlatmış ve öğrenciler yetiştirmiştir.¹⁹ Önce askeriyede başlayan alafranga müzik, daha sonra sivil kesime de sirayet etmiş, alaturka musiki hor görülmeğe başlamıştır.

Sultan Mahmud fes, harvânî (sako) ve setre-pantolon (İstanbulî'n)dan oluşan yeni kıyafetiyle Meclis-i Vükelâ toplantılarına da katılarak, giyim ve davranışlarıyla nâzırlara örnek olmak istemiştir. Böylece kısa sürede vekillerin, zabitlerin ve bürokratların da redingot, üniforma ve pantolon giymelerini sağlamıştır. Önceleri sadece askerî zümrenin serpuşu olan fes, kısa sürede sivil halkça da benimsenerek kullanılmaya başlanmış, sark ve cübbe hemen sadece din adamlarına münhasır kalmıştır.²⁰

Merkeziyetçi politikasına ters düşen, eyalet valileri için acımasız davranmaktan çekinmeyen Sultan Mahmud, bazı tenkitlere de maruz kalmıştır. Fakat onu asıl tenkit ettiren icraatı 3 Mart 1829'da çıkartıp uygulamaya koyduğu kıyafet yasasıdır. Kızı Atiye Sultan'ı bile asker üniforması giydirek Bâb-ı Saraskerî'ye ve kışlalara götürmesi,²¹ resimlerini devlet dairelerine astırması ve çok hızlı olarak, fakat sadece şeklen Batı'yı taklit etmesi hakkın tepkisine yol açmıştır. Bu arada posta teşkilâtının kurulması, karantina teşkili, gazete neşri ile birlikte, ilk nüfus sayımı gibi daha olumlu icraatlar yapılmadı değil. Devlet teşkilâtı temelinden değiştirilerek Batı tarzına çevrilmeye çalışılmış, sadrazama başvekil, vezirlere de nazır denilmiştir. Tabi en radikal değişiklik, devlet idaresinin askerden alınıp, mülkiyelilere verilmesi olmuştur. Mülkiye rütbeleri ile askerî rütbelere kesin olarak birbirlerinden ayrılmıştır. İhtiyaç dolayısıyla eyalet valiliklerine atanan asker kökenli valilerin sadece mülkî işleri görmeleri, askerlikle ilgilenmemeleri sağlanmıştır. II. Mahmud zamanında ilmiye sınıfının yetki

19. Shaw, aynı eser, s. 79; Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul-1969, I, 170; Süha Umur, "Osmanlı İmparatorluğunda Resmî Marşlar", *Tarih ve Toplum*, İstanbul-1986, VI, 261-265

20. Shaw, aynı eser, II, 79-80

21. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası* (İstanbul-1952), III/125, s. 1200-1202

alanı da belirlenmiş ve daraltılmıştır. Daha önceki dönemde adliye, eğitim, vakıflar, belediye, kaza ve nahiye yönetiminde bulunan ulemaya sadece din tedrisatı bırakılmıştır. Yukarıdaki görevler mülkiye mensuplarına tevcih edilmiştir. Tabii bu değişiklikler olurken askerin, özellikle ulemânın II. Mahmud'a tepkileri değişik olmuştur. İşi, sadece memleketi savunmaya yönelik olan yeni asker, hayatından pek şikâyetçi değilken, ulema yeni sistemden pek hoşlanmamış, Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında Sultan Mahmud büyük tenkitlere maruz kalmıştır. Bu arada çok geçmeden kılık-kıyafet değişikliği zihniyete de yansımış, klasik ulema ile bürokratların arası hızla açılmıştır.²² Bu dönemde İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde Avrupa yaşayış tarzına özenen bir aydın tipi ortaya çıkmıştır. Geçen asırda Anadolu'ya gelen ve hatıralarını 1864'te *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure* adıyla yayımlayan Fransız arkeolog Georges Perrot'un gözlemleri hayli ilginç ve ibretlidir. Bu arkeolog eserinin önsözünde, "Doğuya yaptığım bir seyahatte, bir Fransız aşçıya sahip olan, Paris'li birkaç fâhişenin resmini bulduran ve Le Figaro'ya abone olanlara saf kimselerin, medenî Türkler dediği Türkler'den bazılarını rastlamış ve onları oldukça yakından görmüştüm. Genç Türkiye'nin bu nümüneleri, itiraf edeyim ki, üzerimde olumlu bir intiba bırakmamışlardır. Onlar soydan doğuştan, eğitimden gelen kendi kusurlarına taklit yoluyla hemen bizim bütün kusurlarımızı eklemişlerdi. Böylece her türlü kusur ve kabahatin epeyce zengin bir koleksiyonunu üzerlerinde toplamışlardı" demektedir.²³

II. Mahmud, modern ordunun ihtiyacını karşılamak için faaliyetler gösterirken, 1829'da Navarin'de yanan donanmayı da tecdide çalışmış, ilk defa buharlı gemiler satın alınarak donanmada modernleşmeye gidilmiştir. Öte yandan, Babıâli ve öteki müesseselerde Tercüme Odaları açılarak yeni bürokratların yabancı dil, özellikle Fransızca öğrenmeleri şart koşulmuştur.

TANZİMAT'IN GERÇEK BÂNİSİ II. MAHMUD

Düzenleme, dizme, sıralama, ıslah etme mânalarına gelen "Tanzim" kelimesinin çoğulu olan "tanzimât" tabiriyle Osmanlı Devleti'nde modernleşme döneminin başlangıcı ifade edilmiştir. Çoğu zaman "Tanzimât-ı Hayriyye" şeklinde kullanılan bu tabir, 1839'da Sultan Abdülmecid'in saltanat döneminin başlarında ilân edilen Gülhâne Hatt-ı Humâyunu ile ortaya çıkmamıştır. Nitekim daha 1831'de yayımlanmaya başlanan *Takvîm-i Vekayi'*de bu tabirin değişik formüller altında sık sık kullanıldığı örülmektedir. 1833 yılı başında sadrazamlığa getirilen Mehmed

22 .Lewis, aynı eser, s. 97 vd.

23. Ercüment Kuran, "Tanzimat'ın Türk Toplumuna Getirdikleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989)- Bildiriler*, İstanbul-1990, s. 194

Emin Rauf Paşa'ya gönderdiği bir hatt-ı humâyunda Sultân Mahmud'un: "Din ve Devlet-i Aliyye'nin saâdet-i hâl ve ikbâli için, ihyâsına muvaffak olduğum Tanzimât-ı askeriyye-i berriyye ve bahriyyeye müteallik hidemât-ı hasene ve tertibât-ı müstahsene..." ifadesi bunun tipik örneğidir.²⁴ Hatta daha sonraları *Takvîm-i Vekayi'*de: "Bazı Âsâr-ı Hayriyye" başlığı altında, yapılan yeniliklerin, çalışmaların ve müesseselerin tanıtılması amacıyla özel bir sütun bile açılmış olması dikkati çekmektedir. II. Mahmud'un saltanatının son iki yılında çıkan *Takvîm-i Vekayi* nüshaları ise Tanzimât-ı Hayriyye'nin Gülhâne Hatt-ı Humâyunu ile ortaya çıkan yapısını iyice belirlemektedir. Hatta denilebilir ki, Rus savaşı ve kendisini yatağa düşüren hastalığı mani olmasaydı veya biraz daha yaşasaydı bu hatt-ı humâyunu II. Mahmud ilân edecekti. Nitekim ölümünden kısa süre önce "umûr-ı hayriyye" diye nitelendiği nüfus ve emlâk sayımı için çıkarılan iradede de: "der-dest-i tasavvur ve tasmîm olan Tanzimât-ı Hayriyye'nin bi-inâyeti'llahi te'âlâ kuvveden fiile ihrâcî" ifadesi kullanılmıştır.²⁵

Sultan Mahmud hakkında, "müceddid-i kavânîn-i mülk ve millet ve müebbid-i hilâfet-i seniyye ve müceddid-i Devlet-i Aliyye-i Muhammediyye" denilirken, ²⁶ yüzyıllardır kullanılan "Devlet-i ebed-müddet" ifadesinin artık değişikliğe uğradığı da müşahade edilmektedir. Hulûsa, "Tanzimât" fikir ve kavramı 1839'da Sultan Abdülmecid tarafından ilân edilen Gülhâne Hatt-ı Humâyunu'ndan çok önce Sultan Mahmud'un kafasında şekillenmiştir.²⁷

PETRO-MEHMED ALİ VE SULTAN MAHMUD

XVIII. yüzyıl başlarında Rus Çarı Petro Avrupa devletlerini taklit ederek Rusya'da dirlik ve düzenliği sağlayıp eğitimli ordular hazırlamış, kuzeye ve güneye doğru genişleme siyaseti izlemiştir. halbuki 1718'de başlayan çağdaşlaşma yolunda bir asırdan fazla zaman geçiren Osmanlılar bu uzun süreyi israf etmişlerdir.

Sultan Mahmud reformlarının içinde bizzat bulunmuş olan Moltke'nin gözlemlerine göre, Petro ile II. Mahmud mukayese edilirken, zamanlarının Rusya'sı ile Osmanlı Devleti'nin de göz önüne alınması gerektiği, her iki ülkede inkılâbın halktan gelmeyip, aksine kendilerine yukarıdan zorlandığı, her iki devlette de halkların muhafazakâr, hükümetlerin inkılâpçı olduğu belirtilmiş ve devamla Çar'ın genç bir

24. *Takvîm-i Vekayi*, sayı 53

25. Aynı gazete, sayı 33

26. Koloğlu, aynı eser, s. 100-102

27. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985, s. 111

devletin kaynaşan enerjisini doğru yola sevk etmekten ibaret göreviyle, padişahın, artık hayatiyeti kalmamış olan Osmanlı Devleti bünyesine yeniden ruh vermek demek olan rolünün esastan birbirinden farklı olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde, her iki hükümdarın, büyük eserlerini meydana getirmek için harekete geçtikleri başlangıç noktalarının da çok farklı olduğu, din ve geleneklerinin Çar'ın bizzat Avrupa'ya gidip öğrenmesine engel olmadığı, Çar'ın kendi hükümdarlık payesini hiçe sayarak İngiltere'de bizzat incelemelerde bulunarak ülkesine sokacağı bilgilere çalıştığı ve insanları tanıdığı belirtilmiştir. Moltke'nin gözlemlerine göre: Padişahın, kendisini geleneklerin bir mahpus gibi yaşamaya mahkûm ettiği İstanbul'daki sarayda geçen gençliği ise bundan çok farklıydı. Sultan Mahmud tek kelime İngilizce, Fransızca ve Almanca anlamazdı. Şehzadeliğinde görüşebildiği kişiler hemen sadece kadınlar, saray ağaları ve mollalardan ibaretti. Böyle bir halde iken, yalnızca Boğaz kenarındaki bahçelerini tanıdığı geniş bir ülkenin mutlak hükümdarı oldu. Memleketin iç ve dış meseleleri hakkında ne biliyorsa, hemen hepsini büyük kuzeni bedbaht Sultan Selim'den öğrenmişti. Gerçekten Sultan Mahmud'da Avrupa'nın üstünlüğünü tanıma, ıslahat aşkı ve yeniçerilere karşı kin duyma III. Selim'den kalmıştır. Fakat Batı hakkındaki bilgileri Petro gibi doğrudan değil, sefir, danışman vb. gibi araçlardan geliyordu. Ayrıca onun ıslahat devri, yüzyıllardan beri Türk egemenliği altında kalmış hristiyan milletlerin dış tahriklere kapıldıkları döneme rastlar. Sırbistan'da, Eflak'ta, Boğdan'da ve Mora'da reâyâ silâha sarılmıştır. Hicaz'da Vehhabîler ayaklanmışlar, Ruslar kuzeyden İmparatorluğu sürekli sıkıştırmaya başlamışlardır. Eyaletlerdeki valiler arka arkaya isyan halindeydiler. Merkezde ise İstanbul'u yeniçerilerin isyanları tehdit ediyordu. Padişahın saltanatının ilk 18 yılı bir hazırlık devresi gibi kabul edilebilirse de ıslahat girişimlerine hazırlıksız girildi. Padişah da bunun farkındaydı. Fakat karşılaşılabilecek güçlükleri görmeye kâfi aklı ve bunları uygulayabilecek cesareti vardı. Amacına ulaşmak için, bütün yetkileri elinde toplaması, yeni binasını kurmadan önce inşaat alanını temizlemesi kaçınılmaz bir mecburiyetti. Sultan, büyük vazifesinin ilk kısmını zekâ ve metanetiyle başardı, fakat ikinci kısımda yıkıldı. Serkeş ve şımarık yeniçerilerin, çok kısa bir sürede sonunu getirdi. Genellikle hep yeniçerilerle ittifak etmiş olan ulema sınıfına pek hakim olamadıysa da, bunlar, yine de yenilikleri ancak üstü kapalı bir antipati ve gizli bir direnişle karşılaşacak kadar ürkütüldüler. Mahmud bu arada âyanları dize getirdi. Böylece yıkma devri sona erdi, fakat yapmanın yıkmadan ne kadar zor olduğu da anlaşılmıştı. Sultan Mahmud yenileşme hareketlerinde kendine yardımcı olabilecek pek insan da bulamadı. Sadece Avrupa'ya öğrenci göndermekle, meyveleri daha sonra toplanacak tohumlar

ekebildi. Padişah için yabancılardan fikir almaktan başka çare kalmamıştı. Fakat Türkiye’de bir hristiyandan gelen en iyi hediyeyle bile şüphe edildiğinden, bu çok zordu. Büyük Petro, maiyetinde çalışmak üzere 500 subay, mühendis, topçu, cerrah ve sanatkârı bizzat seçmişti; bunlar onun emeklerine katılıyor ve bu emeklerin meyvelerini de topluyorlardı. Rusya’da yabancılardan nefret edilebilir, ama Türkiye’de bunlar hor görülür. Asker ecnebî kumandanlara itaat ediyor, fakat selâm vermiyordu. Gerçi uzun zaman Türkler, Avrupalı olarak yalnız ülkelerindeki serserileri tanımışlardı. Frenkler hakkındaki kötü kanaatleri de hemen sadece Galata ve Beyoğlu’nda her türden sürü sürü maceracılarından kaynaklanmıştı.

Rusya yenileşme işine başladığı zaman bu memleketin Avrupa ile teması o kadar azdı ki, Batı devletleri, önemlerini ancak muazzam sonuçlarıyla anladıkları teşebbüslerden hiç haber alamamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu’nda durum bambaşkadır. Avrupa, Osmanlı Türkiye’si ile, Türkiye’nin kendisiyle olduğundan daha fazla ilgiliydi. Fransa’nın İngiltere’nin ve Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde emelleri vardı. Padişah bir darbeye, Türkiye’nin o zamana kadar Avrupa’nın siyasi terazisine attığı ağırlığı yok ettikten, yenicileri ortadan kaldırdıktan sonra, düşmanları ve kendi uyrukları, onun elinden topraklar ve ülkeler aldılar. Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan elinden çıktı; Mısır, Suriye, Girit, Adana ve Arabistan bir hidivin eline geçti; Besarabya’yı ve Kuzey-Doğu Anadolu’yu Ruslar zaptetti; Cezayir’i Fransızlar işgal etti; Tunus istiklâlini ilân etti; Bosna, Arnavutluk ve Trablusgarp, İmparatorluğa sadece sözde tâbi kaldı; biri savaşta, öteki ihanetle olmak üzere iki filo kaybedildi. Rus orduları Balkanlar’ı aştı ve Edirne önlerine geldi. Padişah kendi paşasına karşı kâfirlerden yardım istemek zorunda kaldı. İşte böyle birçok büyük engel padişahın planlarının gerçekleşmesini önledi. Ne yazık ki, Türkiye’de reformlara kuyruğundan başlandı sözü doğrudur.²⁸

Gerçekten, Rusya’ya göre başlangıç noktasındaki farklılık, Osmanlı Devleti’nde modernleşme girişiminin sanayi inkılâbından sonra olması ve buhar devrine tesadüf etmesi şeklinde izah edilebilir. Ayrıca, Sultan Mahmud zamanı, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı’yla münasebetlerinin gerginlik ve yabancılık içinde geliştiği bir devredir. Petro’nun Rusya’sında Ruslar’ın Mahmud’un Türkiyesinde ise millî uyanış içinde bulunan ulusların bulunduğu, padişahın programsız ve ekipsiz yola çıktığı, Avrupa’yı gezip dolaşmaması başarısızlığının sebeplerini daha iyi belirler.²⁹

28. Moltke, *aynı eser*, s. 278-285

29. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, İstanbul-1987, s. 33

TAKLİTÇİLİĞİ VE ŞEKİLCİLİĞİ

Gerçekten Deli Petro ve halefleri Avrupa medeniyetini taklitle işe başlamışlarsa da, daha çok Batı'nın ilim ve tekniği üzerinde durarak, kendi bünyelerine uymayan siyasî ve hukukî inkılâba yanaşmamışlardır. II. Mahmud'la başlayan şekilcilik, Tanzimat ve ardından Avrupa devletlerinin üstüste verdikleri notalarla ilân edilen İslahat fermanları zamanlarında da devam etmiştir. Halbuki Petro, ıslahı mümkün olmayan yeniçeri benzeri Sterlitz ocağını (Çarların muhafız askerleri) dağıtarak Avrupalı subaylar vasıtasıyla Avrupa ordular kurmuş ve Rus Çarlığı'nı büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür.³⁰ Nitekim II. Mahmud'un davetiyle İstanbul'a gelen ve padişahın maiyetinde bulunan Moltke'nin gözlemleri şöyledir: Bu reformların çoğu şekillerden, isimlerden ve projelerden ibaretti. En zavallı eser de Rus ceketleri, Fransız talimnâmeleri, Belçika tüfekleri, Fas serpuşu, Macar eyerleri, İngiliz kılıçları ve her milleten öğretmenleriyle, Avrupa örneğine göre bir orduydü. Ordu, timarlılar, ömür boyu mükellef nizamiye kıtalarıyla, belirsiz süre için yükümlü rediflerden müteşekkildi. Bu kıtaların âmirleri acemi askerler, askerleri de yeni mağlup edilmiş düşmanlardı. Sivil idarede vergileri iltizama vermeyip, doğrudan doğruya devlet için toplamak yolunda zayıf bir teşebbüse girişilmişti. Bu yüzden devlet gelirlerindeki, başlangıçta kaçınılması imkânsız olan azalmalar, üstelik dürüst memurların kıtlığı, bütün ıslahat içinde en önemli olanının uygulanmasının daha genişletilmesine engel olmuştu. Devlet adamlarının ünvanları değiştirilmiş, bu görevleri işgal eden adamlar aynı yetersizlikte kalmışlardı. Görünüşe göre padişah çok defa dinî taassuba karşı gereksiz yere meydan okumuştu, çünkü şeyhülislâma, dinin yasak ettiği portresini gönderişinden ne fayda edilebilirdi? Sultan Mahmud genç halefi olan oğlu Sultan Abdülmecid'e memleketi çok acıklı bir durumda bıraktı, çünkü iç ve dış gaileler bir yana, Osmanlı İmparatorluğu henüz kök salmamış yeni teşkilât bakımından bir çocuk gibi zayıf, eski kurumlarıyla ise bir yaşlı gibi çökmüş haldeydi. Tarafsız bir göz Büyük Petro'ya tarihte II. Mahmud'dan çok daha üstün bir yer verecektir, ancak Sultan'ın üzerindeki görevin bile çarınkinden sonsuz derecede daha güç, hatta başarılması imkânsız olduğunu itiraf edecektir.³¹

XIX. yüzyıla damgasını vurmuş büyük Türk bilgini Ahmed Cevdet Paşa bu iki hükümdarın gerçekleştirdikleri reformların mukayesesini şöyle yapar: "Yeniçeri Ocağı Osmanlı Devleti'nin kalbinde bir kanser olduğu halde,

30. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul-1978, s. 609

31. Moltke, *aynu eser*, s. 272-285

Sterlitz Ocağı Rusya'nın omuzunda bir ur gibiydi. Yeniçerilik millî bir hüviyetle Osmanlılar'ın iliğine işlemiş olduğu halde, öteki böyle bir özelliğe sahip değildi. Bu yüzden birincisinin ilgası, ülkede ne kadar sarsıntı yapmışsa, ikincisinin kaldırılması da Rusya'yı o derece kuvvetlendirmiştir. Gerçekten Petro bu suretle ordusuyla birlikte devletini de nizama soktu. Halbuki bizim ihtiyaçlarımız daha çok ve çeşitli olduğu gibi bunların icabı yapılamadı, yapılanlar da memleketin şartlarına uygun düşmedi. Bu düşüncenin kuvveden fiile çıkarılması ilim, irade ve kudretle mümkündür. Girişilen işlerin iyi veya aksak sonuçlar vermesi, bu üç hasletin birlikde var olması ve olmamasına göre olur. İrade ve kudret sahibi olan Petro, Avrupa'nın medenî merkezlerini gezip çok şeyler öğrenmişti. Bu suretle Sterlitz Ocağı'nı kaldırıp yeni orduyu kurmakla derhal devletini kuvvetlendirmiş, sanayi ve ticareti geliştirmiş, terakki yollarını bularak sırf taklit yoluna gitmemiş ve nazariyata saplanmamıştır. Hatta esirlerle idare olunan çiftliklere ve sahiplerinin imtiyazlarına da dokunmamıştı. Çünkü devleti kuvvetlendirmek için böyle bir müdahale zaruri değildi. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın hali ona biraz benzer. Çünkü Mısır'da islahata mâni olan Kölemenler bîgâne, yani kayıtsız bir kavim olup ahaliye bağlı değillerdi. Onlar aradan kaldırıldıktan sonra ülke her türlü islahata hazır hale geldi. O da sefahat yolunda Avrupa'yı taklit etmeksizin sadece terakki vasıtalarını almıştı. Gerek askerî gerekse mülkî alanlarda malûmatlı devlet adamları yetiştirdi ve Mısır'da kısa zamanda güçlü bir hükümet vücuda getirdi.³²

O, Sultan Mahmud'un aksine, önce 500 kişi kadar eğitim görmüş subay yetiştirmekle işe başlamış ve 1816-1819 yılları arasında yeni ordusunu teşkil etmiştir. Halbuki Osmanlı padişahı subay yetiştirmeden modern bir ordu kurmaya kalkmış, dolayısıyla kumandanlıklara yeteneksiz ve bilgisiz kişiler getirilmiştir. Böylece eski ordunun bozulmasında birinci etkenlerden olan kayırmacılık başlamıştır.³³ İşte yukarıda sözü edilen Enderun ağalarından oluşturulan ve bazan bizzat padişah tarafından Râmi Kışlası'nda talim ettirilen birlik, yeni ordunun subay ihtiyacını karşılamak için kurulmuştu.³⁴ Ancak, bu saray mensuplarına gösterilen ilgi, öteki Mansûre subayları arasında bir başka hoşnutsuzluğun doğmasına yol açmış, saraylı askerler, kendilerinden beklenen hizmeti verememişler, sonunda bu birlik 1830'da lağv edilmiştir.³⁵ Yine subay ihtiyacını karşılamak için, eski Acemi

32. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, Ankara-1986, s. 218

33. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Askerî*, nr. 877

34. Atâ Bey, *Târih*, İstanbul-1292-1293, III, 109-113

35. Shaw, *Aynı eser*, s. 57

Ocağı Kışlası'nın, yaşı küçük Mansûre neferleri için talimhâne yapılması böylece ortaya çıkmıştır. Bunu sarayda Hâssa birlikleri için açılan okul ile Harbiye'nin, Tıbbiye-i Askeriyye'nin açılması, Mühendishâne'nin tekrar devreye girmesi izlemiştir.³⁶ Fakat başarıya ulaşmak için bütün bunlar çok önceden yapılmalıydı

II. Mahmud'u Petro ve Mehmed Ali ile mukayese eden Cevdet Paşa devamla şöyle demektedir: "Sultan Mahmud Hân kudret ve irade sahibi bir padişah olarak, devleti yeniçeri zorbalığından kurtarmış, fakat bizim ahvâlimiz icabı bir Avrupa seyahati yapamamıştı. İçte ve dışta lüzumlu bilgilere sahip olma vazifesi dimağ kuvvetini teşkil eden nâzırlara aitti. Fakat iş başında böyle bir iktidara sahip devlet adamları yoktu. Hüsrev Paşa olmasaydı belki de Asâkir-i Nizâmîye dahi oldukça yolunda tertip edilemeyecekti. Vak'a-i Hayriyye'den sonra devlet dümenini eline alan Reis Pertev Paşa tekke şeyhlerinin sözüyle hareket ederek, Edirne Musalahası'yla biten meş'um savaşın açılmasına, daha sonra Cezayir'in elden gitmesine sebep oldu ve uzun süre dahilî ıslahat yerine dahilî muharebelerle uğraşıldı. Memleket harab oldu. Devlet kuvvetten düştü. Sonra sırf taklit yoluna gidildi. Bunda da ifrat edildi. Binanın temellerinin sağlamlaştırılması yerine, süslenmesine özen gösterildi. Esas yerine teferruatla uğraşıldı. Kendi ihtiyaçlarımızı karşılayacak yerde Avrupa'nın hazır mallarına heves edildi. Ecnebler de burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler. Bizim esnafımız ise mahvolup bitti. Nice sanayimiz battı. Güzel gemiler yapıldıysa da deniz ticaretinin, bahriye askerlerine fidanlık olduğu anlaşılamadı ve ticarete önem verilmedi. Bazı akıllı kimseler devletin dış işlerini iyice yoluna koydularsa da, memleketin iç durumunu bilemediklerinden, yaptıkları nizamların çoğu ülkenin bir tarafına uyarken diğer tarafına uymadı, dolayısıyla yapılan düzenlemeler pek işe yaramadı. Biz o zaman ileri gidiyoruz derken, ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne mertebe düştüğümüzü çok sonra anladık. Bizim bazı hususî ahvâlimiz var ki, diğer devletlere faydalı olan bize zarar getirir, onlara âcil şifa olan bize öldürücü zehir olur. Burayı idrak ve temyiz etmek ise en ince meselelerdendir. Her yerde ticaretin genişlemesinin ülke yararına olduğu tartışılmaz. Fakat bizde Avrupa ticaretinin genişlemesi bak neler yaptı. Müteveffâ ihtiyar Hanso'dan işitmiştim. İstanbul'a geldiğimde Galata'da 11 ecnebî mağazası vardı, bizimle 12 oldu demişti. Serbêst ticaret muâhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebî akını oldu ki, idareleri çok zorlaştı. Onlar için ayrıca mahkeme açmak lâzımsız geldi. Ecnebleri himâye belâsı bize yeterken, belâ üstüne belâ olarak bir de karma mahkeme

36. Shaw, göst. yer.

kuruldu. Halbuki o zamanın ihtiyacı için bir ticaret mahkemesi yapılamaz mıydı? Evet yapılabilirdi. Lâkin o zaman iş başında bulunanlar adliyenin inceliklerini bilmedikleri gibi bilenlerden de sorup öğrenmeğe tenezzül etmezlerdi. Ticaret muâhedesini yaparken büyük-küçük ticaret maddesini koymakla, ticaret işlerinden anlamadıklarını ve dükkân alışverişi hakkını da ecneblere verdiklerini fark edemiyorlardı.”³⁷

Cevdet Paşa'nın 1884 yılında Viyana Seffri Sadullah Paşa'ya *Tarih*'inin on ikinci cildini ikmâli ve gönderilmesi münasebetiyle yazdığı bir mektupta ileri sürdüğü bu görüşler, her ne kadar Sultan Mahmud dönemini aşarak Tanzimat dönemini de içine almakta ise de, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış reformcuların, giriştikleri inkılâplarda ne derece fikrî yetersizlikten mahrum bulduklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Gerek Petro gerekse Sultan Mahmud Avrupa teknolojisini almak girişiminde bulunmakla birbirlerine benzerlerse de, psikolojik şartlar ve alınan sonuçlar bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Petro, inkılâpları yaparken, Rus halkı çok ilkel bir medeniyet seviyesinde feodal bir cemiyet halinde iken, Türkler yüksek bir medeniyet ve mefkûrenin mümessili durumundaydılar. Dolayısıyla Rusya, Avrupa medeniyetinin ilim ve sanayiini hedef alırken, Osmanlılar şekli taklitlere yönelmişlerdi. Mezhep farkına rağmen din birliğinin ve bağının mevcudiyeti Rusya'nın Avrupa ile ilişkilerini kolaylaştırıyordu. Sultan Mahmud'un, dehşet verici iç ve dış bunalımlarla karşı karşıya kalması bir yana, müslüman bir topluma, Petro'nun ise hristiyan bir topluma hizmet etmesi de önemli bir faktördür. Petro'nun Avrupa seyahati ve oradaki incelemeleri için Osmanlı padişahına has manevî engeller yoktu. Bu yüzden Petro ile başlayan, II. Katerina ve halefleri ile devam eden inkılâp hareketlerinde Avrupa'dan bol bol âlim ve uzmanlar getirilebilmiş, ordu, donanma ve üniversiteler yabancılarla doldurulabilmiş, bunun souncunda da Batı medeniyeti hızla nakledilebilmişti. Avrupalı âlimler, XIX. yüzyıl sonlarında bile, buldukları Petersburg Akademisi'nde, araştırmalarını Almanca ve Fransızca neşrediyorlar, Avrupa sermayesi Rusya'nın sanayileşmesini hızlandırıyor. Böylece Avrupa'nın ilmi, metodu, sanayii ve tekniği Rusya'da yerleşmiş, Rus gençleri her alanda söz sahibi olabilmışlerdir. Gerçi bu medenîleşme hemen sadece aristokratlara münhasır kalıp, halkın çoğunluğu ibtidâî bir hayat sürmüşse de Rusya'da atılan kültür, edebiyat ve sanat tohumları zamanla yeşerip gelişmiş ve ülke XIX. yüzyılda artık Avrupa medeniyetinin bir parçası haline gelmiştir. Böylece maddeten ve manen yükselen Rusya önce İsveç'i bertaraf etmiş, ardından çökmeye başlayan Doğu Avrupa, Kırım,

37. Cevdet Paşa, aynı eser, gösterilen yer; Osman Turan, aynı eser, s. 611-613

Türkistan hanlıklarının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını istilâya başlamış ve çok geniş bir ülke haline gelmiştir. Avrupa'da hürriyet ve demokrasi devri açılırken Rus çarları mutlak bir istibdat idaresi kurmuşlardır.

XIX. yüzyılda ortodoksluğu himaye ve panslavizm cereyanı devletin siyasî ve resmî programı haline gelmiştir. Osmanlı idaresinde yaşayan Bulgar, Sırp, Hırvat ve Çek milletleri bu cereyana kapılarak birer birer imparatorluktan kopmuş, fakat bu kez Rus boyunduruğu altına girmişlerdir.

Hulâsa Rusya, Avrupa medeniyetine girerek millî ve dinî mefkûreleri ile birlikte yükselirken, Türkler daha ilk temaslarında bu medeniyetin sathî taklidi ile kültürlerini ve mefkûrelerini kaybetmişlerdir.

Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti köklü bir ıslahata, daha doğrusu "tecdîd-i usûl"e muhtaçtı. Fakat bir devletin topyekûn "Tebdîl ve tecdîd-i nizâmâtı" yeni bir devlet kurmaktan daha zordu. Bu bakımdan çok dikkatli olunmalı, karar vermeden önce çok iyi düşünüp taşınmalı, kararlaştırdıktan sonra da kesinlikle tatbik edilmeliydi. Cevdet Paşa, Sultan Mahmud'un reformları dahil, Osmanlı Devleti'nde yapılmış hemen bütün ıslahat teşebbüslerini tenkit eder. Çünkü bu girişimlerde işe temelden başlanmamıştır. Yine Cevdet Paşa'ya göre, vaktiyle Osmanlı'yı örnek alan Avrupa devletlerini şimdi Osmanlı örnek almak zorundaydı. Ancak, Avrupalılaşmak bir kabuk değiştirmek olmamalıydı. Çağdaşları arasında muhafazakâr görüşün baş temsilcilerinden olan Ahmed Cevdet Paşa, Avrupa'yı taklit etmenin yanlış olduğunu savunur ve sadece orada gelişmekte olan ilim, fen ve sanayiın alınmasından yana olduğunu belirtir. Fakat öyle yapılmamış, işin başından başlanmayıp, kuyruğundan tutulmuştur.³⁸ Burada, Cevdet Paşa'nın Prusyalı general Moltke ile çoğu zaman hem-fikir olduğu, hatta bazı ifadelerine bakılırsa onun hatıralarını görmüş olabileceği aklı geliyor. Gerçekten, Paşa'nın dediği gibi, Avrupalılaşma gayretleri halkla yüksek rütbeli memurların arasını açmaktan başka bir işe yaramamış, halk, medeniyet nehrinin getirdiği israf ve sefahattan nefret ederek, her türlü yenilikten ürkmeye başlamıştır. Cevdet Paşa taklitçiliğin şiddetle karşısında olmakla birlikte, Avrupa'dan alınacak şeylerin bulunduğu da bilincindedir. En azından, onların kurtuluş ve yükselmelerini sağlayan ve Osmanlı Devleti'nin temel kanunlarına ters düşmeyen mülkî, mâlî ve askerî alanlardaki nizamlardan yararlanılmasından yanadır.

38. Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul-1975, s. 123 vd., 138-139; O. Turan, aynı eser, s. 613 vd.

II. Mahmud devrinde oluşmaya başlayan aydın kadrosu için bir çağdaş gözlemci ise şöyle demektedir: “Eğitim için Paris’e giden öğrenciler orada Fransızlar gibi şapka giyerler ve giyinirlerdi. Fransızca’nın inceliklerinden yararlanıp kelime oyunları yapmayı pek severlerdi. Bir ziyafet veya yemek salonunda Türk oldukları anlaşılrsa, utançlarından neredeyse yüzleri kızarırdı. Türkiye’ye geri dönüp de idarî mevkilere getirildiklerinde, denebilir ki yaptıkları işlerde memleketlerine yararlı olmaktan çok Avrupalılar’ın gözüne girmeyi, yurt dışında ünlerini arttırmayı düşünürlerdi.”³⁹

Gerçekten Tanzimat Fermanı’nı bizzat okuyan Mustafa Reşid Paşa’nın, bu metni hemen yabancı devletlerin büyük elçiliklerine göndermesi onun yabancılar önündeki cazibesinin ifadesinden başka bir şekilde yorumlanamaz. Bu kadronun öncüsü ve elebaşısı Reşid Paşa’ydı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı demek olan 1838 Ticaret Antlaşması İngiliz baskısı altında onun tarafından imzalandı. Bununla iç gümrük vergileri kaldırılmakla, bunlardan istifadesi olan mültezimler, valiler ve eşraf zor duruma düşerken, devlet hazinesi geçici bir fayda sağlamıştı.⁴⁰ Bu antlaşmanın uygulanabilmesi için de bazı siyasî reformların yapılması gerekiyordu. Ancak, büyük toprak sahiplerinin menfaatlerine hanel getirecek değişiklikler bu kez onlar tarafından tepkiyle karşılanacak, böyle Batı’ya aralanan her kapıya Türk burjuvazisi tarafından kuşkuyla bakılacaktı. 1838 Ticaret Antlaşması’nın meyvelerini bir an evvel toplama hevesinde olan Düvel-i Muazzama ise reformlardan yanadır. İngiltere dışişleri bakanı Palmerston Fransız büyükelçisine: “Şunu hareket noktası olarak kabul ediyorum ki, ortak siyasetimizin hedefi Osmanlı İmparatorluğu’nun muhafazasıdır. Avrupa’da dengeyi elde tutmanın en zararlı güvencesi budur. Bu bakımdan onu düşmanları kadar, dostlarına karşı da savunmak zorundayız”⁴¹ derken gerçek niyetini ifade etmektedir. Tanzimat’ın bânisi sayılan II. Mahmud’un katı bir merkezîyetçi olduğu da unutulmamalıdır. Tanzimat’ın ilânı arefesinde Osmanlı ordusunun Nizip’te Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine yenilmesi, Osmanlı donanmasının İskenderun’da Mehmed Ali’ye teslim edilmesi, II. Mahmud’un ölümü; bütün bunların sonunda da Mustafa Reşid Paşa’nın Mısır Paşası’na karşı İngiliz desteğini elde etme uğruna ıslahat ve

39.A. Ubicini, *La Turquie actuelle*, Paris 1855’den naklen Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul-1980, s. 335 Aynı eser, s. 325

40. Aynı eser, s. 325

41. L. Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec la Puissances Etrangères depuis 1536*’dan naklen Yerasimos, aynı eser, s. 336

va'dinde bulunması iyi değerlendirilmelidir. Acaba Sultan Mahmud biraz daha yaşasaydı, altı kez sadrazamlık yapacak bu zatın, yabancı devletlere ülkenin iç işlerine tam manasiyle karışma imkânını kendi eliyle sunmasına müsaade eder miydi? Tanzimat'ın temel prensiplerinin dönemin İngiltere hariciye nâzırı Palmerston tarafından Reşid Paşa'ya verildiği, onun da yaşça küçük yeni padişah Abdülmecid'e bunları kolayca kabul ettirdiği bilinen bir gerçektir.

Fransız diplomatı Engelhardt'ın (ö. 1916) Petro-Mahmud mukayesesi de Moltke'ninkinden pek farklı değilse de, bu zât Sultan'a karşı biraz acımasızdır. Ona göre, "milletini Batı medeniyetine alıştırmak için Asya halkına mahsus adetleri yasaklamış olan Büyük Petro'yu taklit hevesine düşen Sultan Mahmud, kendisini büsbütün dış görünümlere kaptırmıştır. Kendi yaşantısı, görünüşe ne derece önem verdiğini göstermiştir. Sultan Mahmud önce cârî olan eski teşrifat merasimlerini değiştirmiş, vükelânın ve ulemânın kendi huzurunda oturmalarına izin vermiş, sakalını kısaltmış, sakalı uzun devlet ricalini azarlamış, hatta Avrupa tarzı bir eyeri kullanmayan sadrazamını bir süre gözden düşürmüştür." Halbuki o sıralarda İstanbul'da bulunan ve paşalığa kadar yükselen İngiliz Sir Adolphus Slade (ö. 1877) bu hususta şunları söylemektedir: "Sultan Mahmud, Türk süvarisinin ata biniş tarzını değiştirmekle büyük hata etmiştir. Daha önce, mükemmel eyeri ile, atlarına tam hakim olan süvarilerin iyi bir ıslaha ihtiyacı vardı, fakat Mahmud, bütün reformlarında maskeyi şahıslara, kabuğu da meyvelere tercih etti. Avrupalı süvariler düz eyer ve uzun özengi kullanırlardı. Sultan buna dayanarak, kendi süvarisinin de aynı şeyi kullanmasının zarurî olduğunu düşündü. Avrupalı piyadelerin sıkı ceket ve dar kep giymelerini aynen uyguladı. Halbuki bu konuda taklit sadece saçmalıktı. Bedenî rahatsızlık ve tahammülden başka bir şey vermiyordu. Bu durum ise sonsuz nefret ve moral bozukluğuna sebep oluyordu.⁴² Eserinin bir başka yerinde de Slade, Mahmud'u İslâm şeriatini istihkar etmekle suçlar.⁴³

Engelhardt'ın II. Mahmud hakkındaki gözlemlerine devam edelim: "Şüphesiz bu hükümdar Osmanoğulları arasında önemli bir mevki tutmuştur. Bununla birlikte, yaşadığı devrin olaylarını yazan tarihçilerden çoğunun takdirlerine, med ü senâlarına lâyık olmaktan çok uzaktır. Yaptığı icraatın, Avrupa'da, hatta Türkiye'de bugün bile (XIX. yüzyılın sonları) halkın inandığı ve tasvir ettiği şekilde gerçek olmadığı görülmektedir. Yeniçerilere karşı kazandığı zafer onu büyük bir şöhrete kavuşturmuş ve bu

42. *Records of Travels in Turkey and Greece and of A Cruise in the Black Sea with The Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831*, London-1833; II, 210-211

43. Niyazi Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, Bas. Tar. Yok. s. 192

icraatına bakılarak alelacele kendisinde bir müceddidde bulunması gereken azim ve metanetin, maharet ve istidadın mevcut olduğuna hükmedilmişti... Habuki Sultan Mahmud'un bu meselede emsalsiz bir beceri göstermesi, şüphesiz kendisince malum olan bir zemin üzerinde hareket etmesinden ileri gelmiştir. Lâkin bilinmeyen bir şey varsa, o da Sultan Mahmud'un, ötedenberi beslediği tasavvurun fiile çıkarılması henüz zamanı gelmeden tatbik mekiine konduğunu birdenbire işterek hayrete düştüğü zaman sarsılmaz bir azim ve metanet göstermemiş olmasıdır. Halbuki biyografisini yazanların çoğu, kendisinin muttasıf olduğu hasletlerin en seçkini sarsılmaz bir azim ve metanet olduğu zannındadır. Yeniçeri isyanı başladığında, bütün tasavvur ve girişimlerinden vaz geçmek istediği, kendi sonunu getirecek surette bir müddet büyük bir tereddüd ve karasızlık içinde kaldığı muhakkaktır, Âsi ocağın arzularına râm olmak, yani ikinci defa olarak bunlarla uyuşmak zilletine katlanmak üzere bulunduğu bir sırada idi ki, Ağa Hüseyin Paşa, mukavemet ederse muzaffer olacağına dair kendisine teminat vermiştir. Sultan Mahmud'u yakından tanıyanlar, onun cesur olmadığını bilirler. Acaba Sultan Mahmud, devlet idaresini tam bir mutlakiyetle ele aldığı zaman, bu kuvveti nasıl kullanmıştır? O, büyük bir basiretsizlikle memleketin en esaslı kanun ve nizamlarını, âdet ve teâmülünü ortadan kaldırmaya çalışmakta, asıl amacı tecavüz etmiş, bu kanun ve âdetlerin menşeiini veya yapıcı tesirlerinin derecesini hiç itibara almadan tamamını lağvetmiştir. Her iki kuvvette kendi şahsına karşı bir tehlike gördüğü için, kanunların hüküm ve nüfuzu yerine kendi arzusunu yerleştirmiştir. Bütün önemli meselelerin görüşme yeri olan, umumi talimatı veren, taşradaki memurların tekliflerini inceleyen, bunların hareket ve icraatını teftiş edip bir karara bağlayan Bâbîâli'nin veya Divan-ı Hümâyun'un hüküm ve nüfuzu o andan itibaren sırf lafızdan ibaret kalmıştır. Yüksek dereceli memurlar, kendi dairesine ait işler hakkında doğrudan doğruya padişaha bilgi vermeye, bizzat padişahı veyahut bugün gözde olup yarın bu teveccühü kaybeden nedimlerden almaya mecbur kalmışlardır. Birbiriyle artık iştişare etmeyen vükela bu suretle ciddî ve tesirli bir teftiş ve nezaret altında bulunmaktan kurtulmuş, fakat bu hal, bütün devlet işlerinin keyfi bir surette, müstebidane idare edilmesine sebep olmuştu. Sultan Mahmud yıktığı, ortadan kaldırdığı şeylerin yerine, diğerlerini koyacak kadar zeki ve malûmat sahibi olmadığı için, keyfi muamelelerin zararı bir kat daha şiddetle hissediliyordu. Körü körüne tatbik olunan istibdadın neticesi olarak memlekette müthiş bir intizamsızlık, karışıklık baş göstermiştir. Fakat bu usulü tatbik eden 'Dâhî-i nâkıs'ın bir gün gelip vuku bulan tahribatın enkazı arasında mahvolup gideceği şüphesizdir". Engelhardt'ın II. Mahmud hakkındaki olumlu fikirleri de şunlardı: "III. Selim'in tasavvurlarına vâris olan Sultan

Mahmud'un tebaasının âdâb ve âdetlerinde, tarihî gelenekleri ile taayyün ve takarrur eden efkârında devamlı bir değişiklik husule getirememekle beraber, memlekette ıslahat esasını vaz etmek gibi bir meziyet gösterdiğine de şüphe yoktur. Yoksa ıslahat devresini açmak veya ıslahat esaslarını ahaliye kesinlikle kabul ettirmek şerefi kendisine nasip olmamıştır. Sultan Mahmud, çevresinde daha muktedir ıslahatçılara sahip olup, izlediği reform politikasının hemen her adımında, çağdaşlarının aşırı dinî ve millî hassasiyetleri karşısında duraklamaya mecbur kalmasaydı, ancak oğlunun saltanatı sırasında husule getirilmesi mümkün olan bir çok ilerlemelerden dolayı yeni neslin, kendisine şükran borçlu olacağı şüphesizdi. Sultan Mahmud'un uğradığı talihsizliğe pek az hükümdarın düştüğü, otuz yılı aşkın saltanatı birçok felâketler, yenilgilerle dolu olmasaydı, yaptığı icraat ve girişimlerde pek de o kadar semeresiz kalmayacağını itiraf etmek gerekir. Reâyâyı, hristiyan tebaasıyla müslümanlar arasında tam eşitliği sağlayacak şekilde her türlü kayıt ve baskılardan kurtarmak arzusunda bulunmamakla beraber, Sultan Mahmud'un gayrı müslim halkı, İstanbul'un fethinden beri, buldukları zilletten (Engelhardt'ın bu görüşüne değil yerli, pek çok yabancı gözlemci bile katılmamaktadır. Osmanlı tebaası olan gayrı müslimlerin zimmî statüsünde tam bir hürriyet içinde yaşadıkları bilenen bir gerçektir) kurtarmak emelinde olduğu kabul edilebilir. Ayrıca, bu padişahın, Batı medeniyetini Osmanlı ülkesine sokmaya çalıştığı da doğrudur. Nitekim hayatının sonlarına doğru söylediği: "Bundan böyle tebaamdan müslümanları ancak camide, hristiyanları kilisede, musevîleri havrada tanımak isterim" sözü bu ulvî düşüncesini aksettirmesi bakımından manidardır.⁴⁴

Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat adlı eserinin bir başka yerinde ise, Sultan Mahmud'un başlattığı, oğlu ve halefi olan Sultan Abdülmecid'in devam ettirdiği reformların kuvvet ve tesirinden şüphe etmenin mümkün olmadığını; fakat Tanzimat'ın Türklerle hristiyanlar arasında sağlayacağı düşünülen yakınlığı asla gerçekleştiremeyeceğini belirttikten sonra Avrupa kanun ve tüzüklerinin kabul ve tatbikine karar verildiği günden beri hiç bir ilerlemenin olmadığını iddia etmenin de haksızlık olacağını; arka arkaya gelen büyük dahilî engellere rağmen, ağır adımlarla da olsa Batı medeniyetine doğru yol alındığının bir gerçek olduğunu ilâve etmektedir. Eski düzenin, tamamen yok edilmemişse de, ciddî yaralar aldığını, halka bazı güvence verildiğini, böylece müslümanların ahlak ve âdetlerinin kısmen tadil, gayrı müslimlerin ahvalinin ise ıslah edildiğini söyleyen⁴⁵ Engelhardt'ın,

44. Engelhardt, *Aynı eser*, s. 30-37

45. Engelhardt, *Aynı eser*, s. 77-78

çağdaş birçok Batılı gözlemci gibi, II. Mahmud devri reformlarını, Şark Meselesi'nin bir parçası olarak değerlendirdiği gözden kaçmamaktadır.

Bir başka Batılı gözlemci Marmont ise kıyafet konusunda hiç de iyi şeyler söylememektedir. Ona göre yeni kıyafetin alınması ile eski Türk kıyafetinin bütün ağırlıklılığı yok olmuş, eskiden giyilen o zarif sarıkların, bol çakşırların yerini şimdi biçimsiz uzun ceketler, pantolonlar, yakışıksız başlıklar almıştır. Sadece ulema, eski kıyafetini muhafaza etme imtiyazını sürdürmekte ve ancak onlar eski zamanların güzel bir ihtişamlı görünüşünü yaşatmaktadırlar. Diğerleri, düşmüş milletlere has, sefil ve aşağılık bir manzara göstermektedirler.

Meseleye biraz hissî yönden yaklaşan Marmont'tan 40 yıl sonra İstanbul'a gelen İtalyan seyyah Edmondo de Amicis, hatıralarında halkın hâlâ kıyafet değişikliği buhranı içinde bulunduğunu, ifade etmekle meseleye biraz açıklık getirmektedir. İnkılâpçılarla yaşlı mukavemetçiler arasındaki mücadelenin en belirgin göstergesinin kıyafetler olduğunu belirten Amicis'in gözlemleri şöyle: "Alışkanlıklarından dönmeyen Türk hâla sarık sarıyor, kaftan giyiyor ve ayağına sarı sahtiyandan yapılmış an'anevî çediklerini geçiriyor; daha da sert olanların kallavî sarıkları var. Tanzimatçı Türk, çenesine kadar düğmeli uzun siyah bir İstanbulin (daha sonra yerini redingoto bırakan çeket), koyu renk sübyeli bir pantolon giyer, Türk kıyafetinden sadece fesi muhafaza etmişti...Böylece kaftan giyenle İstanbulin giyenler arasında bir uçurum görülür. Sadece isimleri müşterektir. Birbirinden tamamen farklı iki halk göze çarpar. Sarıklı Türk belli saatlerde abdest alır, güneş batarken evine döner. İstanbullu Türk ise Fransızca konuşur ve akşamı tiyatrodaki geçirir. Bir de mütereddidler vardır. Bunlardan bazıları küçük ebaddaki sarığı hâlâ muhafaza ederler, hâlâ kaftan giyerler, lâkin fesi de benimsemişlerdir... Sadece kadınlar eski yaşmağı ve hatlarını gizleyen feraceyi muhafaza ediyorlar, fakat bu yaşmak tüylü bir hotozu gösterecek kadar şeffaflaşmış ve ferace ekseriya Paris modasına göre dikilmiş bir elbisenin üzerine giyilmiştir. Her sene binlerce kaftan kaybolmakta ve binlerce istanbulin ortaya çıkmaktadır, her gün eski bir Türk ölmekte ve Tanzimatçı bir Türk doğmaktadır. Gazete tesbihin, sigarâ çubuğun, şarap suyun, yaylı araba arabanın, piyano davulun, Fransız grameri Arap sarf ve nahvinin, kârgir ev ahşap evin yerini almaktadır. Her şey bozuluyor, her şey değişiyor. Belki de eski İstanbul'u aramak için Anadolu'nun en uzak vilâyetlerine gitmek gerekecek".⁴⁶

46. Edmondo de Amicis, *İstanbul-1874* çeviren: Beynun Akyavaş), Ankara-1981, s. 138-140;

Gerçekten, her ne kadar kıyafet inkılabı ile gayri müslimlerle müslümanlar arasındaki giyim farkı kaldırılmışsa da, bu mesele epeyce karışıklıklara yol açmıştır. Özellikle serpuş meselesi yüzünden, uzunca bir süre halk bir nevi karnaval manzarası arz etmiştir. Fakat artık adım atılmış, buzlar kırılmış olduğundan geri dönülememiş, kıyafet inkılabı kesin şeklini Cumhuriyet'ten sonra almıştır.⁴⁷

Böyle düşünenler sadece Batılı gözlemciler değildir. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa da bir Fransız gazeteciye verdiği demeçte, "Bâbıâli, medeniyeti ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu, ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde, önce halkın kafasını aydınlatmaları gerekirdi. Bize bakın.. biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türküz, fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz".⁴⁸

Engelhardt, Petro'yu taklide kalkan Mahmud'un, halkı zorla Avrupalılaştırmaya çalışmasını, kaldırdığı eski kuralların yerine nelerin konacağını anlayacak bilgiden yoksun olması yüzünden müthiş bir anarşi yarattığını ileri sürerken,⁴⁹ İbrahim Paşa'nın yukarıdaki sözlerini tasdik etmektedir.

Galiba Sultan Mahmud'la ilgili yegâne iyimser gözlemler, 1831'de İstanbul'a gelen Amerikalı Doktor Dekay'e aittir. Ona göre, II. Mahmud'un askerlerinin kıyafeti son on yıl içindeki değişimin bir parçasıdır. Pitoresklik bakımından bir kayıp söz konusuysa da, askerî vazifelere etkinlik açısından çok şey kazanılmıştır. Neferlerin giydiği sıkı kundura ile, geniş çakşırların yerini alan yün pantolonları, geniş cübbe ve binişlerin yerini alan ceketleri, insana yürüten bir mantar izlenimi veren sarığın yerini alan fesi öven Dekay, yeni kıyafetin talim ve savaş için daha elverişli olduğunu söylemektedir.⁵⁰

DİNDAR, ŞAİR, BESTEKÂR ve HATTAT SULTAN MAHMUD

Çağdaşlarınca bazan göklere çıkartılarak "müceddid", bazan da yerin dibine batırılarak "gavur padişah" olarak nitelenen II. Mahmud'un dînî salâbeti hakkında da birkaç söz söylememek eksiklik olur.

Saltanatının ilk yıllarından itibaren tekke ve medrese mensupları arasındaki anlaşmazlıkları ilmî bir şekilde tespit için samimî gayret gösteren bu padişahın tekke ve zâviyeleri islah faaliyetleri ayrı bir araştırma

47. Berkes, *Aynı eser*, s. 195-196

48. *Aynı eser*, s. 193

49. Engelhardt, *Aynı eser*, s. 35-36

50. Berkes, *Aynı eser*, s. 193-194

konusudur.⁵¹ Sultan Mahmud Yeniçeri Ocağı'nı kaldırır kaldırmaz, ocakla ilişkili olan Bektaşî tekkelere kapattığı, devlet dairelerine resmini astırıldığı, serpuşu değiştirdiği vs. gibi gerçekleştirdiği taklîdî yeniliklerin bir çoğunun bazı devlet ricalı ve halk tarafından tasvip edilmediği bir gerçektir. Merkezîyetçi politikasının bir merhalesi olarak Mekke-Medine ve padişah vakıfları dışındaki bütün vakıfları, kurduğunu Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlarken, yıllardır varlıklarını zengin vakıf gelirleriyle yarı müstakîl sürdüren tekke erbabını karşısına almıştı.⁵² Gerçekten Sultan Mahmud'un bu şekilde tekke ve medrese mensuplarına önemli mâlî darbe vurmasından, yani evkaf gelirlerinin hazineye aktarılmasından sonra, birçok dîni yapının bakım ve onarım için ödenek bulamaz hâle geldiği anlaşılmaktadır.⁵³

İnkılâplarını yaparken, şer'î esaslardan taviz vermez tutumlarıyla Bektaşîliğin tam karşısında olan Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolu mensuplarını, o sıralardaki Bektaşî-Nakşî mücadelesine geçici tedbir olarak İstanbul'dan Sivas'a sürdüğü de doğrudur.

İşte bir yandan yeni mektepler kurarak devlet kadrolarını mekteplilere verip medreseyi ikinci planda bırakan, bir yandan da tekke mensuplarının müfuzunu kıran tutumuyla II. Mahmud, 1837 yılında bir gün atıyla köprüden geçerken Şeyh Saçlı adında bir dervişin: "Ey gavur padişah, işlediğin mel'anelere hâlâ doymadın mı? Dinsizliğinin hesabını elbette Allah senden soracaktır. Ecdadının müesseselerini yıkıyor, İslâmîyeti harap ediyor, hem kendinin, hem de bizim üzerimize Hz. Peygamber'in gazabını celbediyorsun" sözlerine muhatap olmuştur. Maiyetindekiler, bu adamın deli olduğunu söylemişlerse de, Saçlı Şeyh tekrar sesini yükselterek, "hayır, asıl deli olan işte bu padişah ile onun iğrenç müşâvirleridir... Bu sözlerim inşallah doğru yoldan sapmış olanları uyandırır."⁵⁴ Bu derviş velev bir meczub bile olsa, söylediği sözler Sultan Mahmud reformlarının tarikat erbabınca tepkiyle karşılandığının bir delili sayılabilir.

Yukarıdaki tutum ve faaliyetleri göz önüne alınarak bu padişah için dinsiz denilebilir mi? Sultan Mahmud'un dîni salâbeti hakkında en kesin bilgileri çağdaş kaynaklardan edinmek mümkündür. Zamanın hekimbaşlarından Abdülhak Molla'nın *Târih-i Livâ* adlı ruznâmesi bu hususta günümüze pek değerli malûmat aktarmaktadır. Efradı saray

51. Abdülkerim Abdülkadiröglü, "Şeriat Uluması ile Tarikat Meşâyihü İhtilâfı ve Tekke ve Zaviyeler Hakkında iki Vesika", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara-1986, XXVIII, 335-353

52. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul-1984, s. 195-196

53. Ahmed Lütüfî, *Târih*, I, 286-287

54. Ahmed Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, İstanbul-1923, s. 179

ağalarından oluşan ve yeni kurulan süvari birliklerini Rami Kışlası'nda binbaşı kıyafetiyle bizzat talim ettiren Sultan Mahmud'un, burada iki yıla yakın bir süre kaldığı yukarıda belirtilmişti. Abdülhak Molla'nın bizzat müşahedelerine dayanan bu eserinden anlaşıldığına göre padişah, hemen her geceyi, başta kışla camii olmak üzere Eyüp, Davudpaşa, Topçular gibi civar camilerde zikir, tevhid, dua ve ilmî mübaheselerle geçirmiştir.⁵⁵ Ayrıca, kendisinin Mevlevî ve Nakşî olduğu rivayet edilen II. Mahmud'un, tarikat erbabının gönlünü almak için tekkeler, sebiller, camiler inşa ve tamir ettirdiği; mevlevî meşâyihine maaşlar başlattığı da bilinmektedir. Hatta zaman zaman Yenikapı ve Galata mevlevîhânelerine giden padişah, neşrettiği bir fermanla: "Memâlik-i Osmaniyyedeki aynı tarikata ait bütün tekkeleri -mevlevîler için Konya'daki, Bektaşîler için ise Hacıbektaş'taki dergâhlar müstesna- aynı tarikatın âsitâfesi postnişinliğine bağlayarak tekkeleri zapturapt altına almak istemiştir."⁵⁶

II. Mahmud'un yabancı danışmanlarından Helmut von Moltke'nin, "Sultan'ın dinî salâbeti o kadar ileriydi ki, ölümünden birkaç gün önce, hemen hemen ölüm halindeyken, cuma namazı için kendisini Bayezid Camii'ne taşıması bunu ispatlar"⁵⁷ sözü, bu Osmanlı hükümdarına yapılan dinsiz veya gâvur ithamlarının sübjektifliğini gösterir. Yine ölümünden iki yıl önce çıkardığı bir hatt-ı hü müyunla, memleketin her yerinde cemaatle namaz kılınması hakkındaki emir münasebetleriyle her sancağa on beşer cilt ilmihal ve *Dürr-i yektâ* kitapları göndermesi;⁵⁸ yeni kurulan askerî birliklerin dinî eğitimleri için imamlar ve hocalar tahsis etmesi,⁵⁹ ona yapılan ithamların insafsızlığı hakkında susturucu delillerdir.

Hemen her Osmanlı padişahı gibi II. Mahmud da, geleneksel Türk sanatlarından birine, hatta birkaçına vâkıftı. "Adlî" mahlasıyla yazdığı şiirlerle değerli bir şâir,⁶⁰ klasik Türk musikisi repertuarına girmiş marş ve bestelerinden başka, tanburî, neyzen ve hanende olarak değerli bir musikişinâs,⁶¹ günümüze örnekleri intikal eden meşkleri ile de o, bir hattattır.⁶² Bunlar üzerinde konuşacak kifâyette olunmadığından, Sultan Mahmud'un bu yönleri erbabına havale olunur.

55. Abdülhak Molla, *Târih-Livâ*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 6075, 3a vd.

56. İrfan Gündüz, *Aynı eser*, s. 192

57. Moltke, *Aynı eser*, s. 284

58. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hü müyun, nr. 33232

59. Aynı yer, Hatt-ı Hü müyun, nr. 24040

60. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI, 115

61. Yılmaz Öztuna, *Aynı eser*, II, 2-3

62. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul-1955, s. 189-194

Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlılar'da yenileşme işine hep batılı devletlerin baskısıyla kalkışılmıştır. Çoğu zaman da Batı devletlerinin politik çıkar ve oyunlarına alet olunmuştur. Dış baskı kalkınca gevşeklik başlamıştır. Onun için Lâle Devri'nden beri yapılan ıslahat girişimleri genellikle başarısız olmuştur. Yapılan savaşlardan mağlup ve borçlu çıkmıştır. II. Mahmud devrinde durum farklı değildir. Tanzimat'la birlikte Türkiye Batı ekonomisinin hükmü altına girmiştir.⁶³

SONUÇ

II. Mahmud reformlarının tenkidini yine çağdaşları yapar. Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre, Sultan Mahmud devri reformlarının gerek çağdaş, gerekse daha sonraki Avrupalı gözlemciler üzerinde iyi izlenim bırakmadığı anlaşılmaktadır. Onlar, sadece dış görünüşü etkileyen, gerçekleri olduğu gibi bırakan bu değişikliklere küçümseyerek bakmışlardır. Bu gözlemcilerin hemen hepsi, sadrazama başvekil, mesai arkadaşlarına nâzır denilip, onlara redingot giydirilerek, masa ve sandalyelere oturtulmakla hemen modernleşilemeyeceğini belirtmişlerdir. Bernard Lewis'e göre, her şeyden önemlisi geleneksel ahlak standartlarının yerlerine yenisi konmaksızın yıkılması bütün devlet memurlarını hayâsız ve kelbî bir yiyciler haline getirmişti. Eski düzende hiç olmazsa alışılmış bir toplumsal bağlılık ve yükümlülük kuralları vardı. Tamamen Batı tarzı yaşamaya çalışan idarecilerle, geleneksel yaşantısını sürdüren halk arasındaki uçurum çok genişlemiştir.

Bütün hayatı boyunca çok elem çeken, milletini yeniden diriltmeyi hayatının en büyük gayesi yapan Sultan Mahmud, bunu gerçekleştirmeye çalışırken, ecdadından miras aldığı millî ve dînî mefkûrelere de bağlı kalmak zorundaydı. Merkezîyetçi politikasını gerçekleştirenken, kendisini Frenk taklitçiliği ile suçlayan ulemâya, ancak din işlerine karışabileceklerini, devlet işlerinin kendisine ait olduğunu söylemekle, bir nevi laikliğin tarifini yapmıştı. Sultan Mahmud'un başarısızlığı için iç ve dış hemen bütün menfî etkenler mevcuttu. Yunan isyanının bastırılmasının ardından Rusya savaş ilân etmişti. Girişilen ıslahatlarda subay bulunamamıştı. Fransa ile münasebetler bozuk olduğundan Prusya'dan subay getirilmişti. Bunlardan hatıralarını yazan Moltke, o zamanın askerlerini şöyle tasvir etmektedir: "Yeni orduda her millettten subay vardır. Fransız talimatnâmeleri, Belçika tüfekleri, Türk serpuşu, Rus ceketleri ve Macar eyerleri hatta eski timarlı askerler.. Aynı tarihlerde (1835) İstanbul'a gelen Miss Pardoe'nun bir bayram alayındaki müşahadeleri de enteresan ve pek farklı değildir. Bu İngiliz bayan, resmi geçit yapan yeni piyade taburları hakkında: "Sultan Mahmud bunları gerçek

63 . Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul-1965, s. 19 vd.

asker haline getirmek isterse, hayli işi var demektir. Çünkü bunlar kirli, âdeta sallanarak yürüyen biçimsiz insanlar.. yürürken sanki ayaklarındaki pabuçları sürüklüyorlar sanırsınız. O yakışsız fes ta kaşlarına kadar inmiştir. Üzerlerindeki kötü dikişli elbiselerin kumaşı da en kötü cinstendir. Subayları nasıl tasvir edeceğimi bilemiyorum” demekle⁶⁴ Moltke’yi tasdik etmektedir.

Buna rağmen II. Mahmud, uzun süren saltanatında iç isyanlar ve savaşlarla sarsılan devletin dağılıp parçalanmaması için büyük gayret sarfetmiş, giriştiği reform hareketleriyle Osmanlı İmparatorluğu’na yeni bir hayat vermeye çalışmıştır. Fakat yalnızdı. Etrafında kendisini anlayacak, reformları uygulayacak adam yoktu. Ortam pek müsait değildi. Ocağın kaldırılması, engellerden sadece biriydi. Diğer maniaların kaldırılması daha zordu. Zira kafaların içinin değiştirilmesi gerekiyordu. Bırakın halk kitlelerini, üst seviyedeki ulemâ bile ilmin son gelişmelerinden habersizdi. III. Selim zamanında açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün’un programına Türkçe, Arapça, Fransızca ile birlikte hesap, hendese, coğrafya, cebir, topografya, tarih, mekanik ve istihkâm gibi pozitif ilimler de konulmuş, fakat bu dersleri verecek hocalar yoktu, var olanlar da pek yetersizdi. Uzun zaman sefaret kâtipliği yaptığından dolayı “İngiliz Mahmud” diye anılan ve 1807 ihtilâlinde öldürülen kişi, yazmış olduğu coğrafya kitabında, “âlemin merkezi arz olup, güneş onun etrafında dolaşır” diyerek hâlâ XV. yüzyılda ortaya çıkan Batlamyus ekolünde yürüyordu. II. Mahmud zamanında hekimbaşı olan, Tıphâne’de ve Cerrahhâne’de hocalık yapan Mustafa Behcet ve kardeşi Abdülhak Molla, modern tıp tahsili yapmış olmalarına rağmen, hâlâ uyduruk kocakan ilâçları toplamakla meşguldüler. Bazı paşalar ise coğrafya bilmediklerinden, İmparatorluğun yayıldığı alanlardan habersiz idiler. Nizip Savaş’na katılan Reşid Mehmed Paşa’nın, Ankara’dan çıkar çıkmaz, “Sivas yakın mı?” diye sorması, “Zât-ı Şâhâne’nin mülkü amma da genişmiş, bu dağlar bu ormanlar da padişahımızın mı” diye hayret etmesi, “evet ta Basra’ya kadar padişahımızdır” denildiğinde ise, “bu kadar yer varken daha ilerisi nemize lâzım” demesi bunun tipik bir örneğidir. Böyle bir rical ile idare edilen devlet, elbette II. Mahmud’dan 17 yıl önce harbiyesini açan ve modern bir ordu kuran Mısır valisinin kuvvetlerine yenilecekti.

Gerçekten adam kıtlığı bir yana, plansız, programsız ve el yordamıyla yapılan taklidî ve şeklî yeniliklerden umulan sonuç alınmamış, körü körüne Avrupa hayranı gençler bu taklit modasına kurban gitmiştir. Ülke şartlarını ve ihtiyaçlarını anlamadan rejim davasına kapılan bu gençlerin

64. Miss Julia Pardoe, *Yabancı Gözü İle 125 Yıl Önce İstanbul*, İstanbul-1967, s. 63-64

çoğu XIX. yüzyılın son çeyreğinde ihtilâlciler olmuşlar, hatta gayri müslimlerle birleşerek devleti içeriden yıkmaya çalışmışlardır. Avusturya başvekili Metternich, sözlerinde ne derece samimiydi bilinmez ama, Bâbîâlfî'ye ilginç tavsiyelerde bulunuyordu. Aşırı muhafazakârlığı ile tanınmış bu devlet adamı, Sadrâzam Âli Paşa'ya gönderdiği mektupta, Osmanlı hükümetinin, zamanın şartlarına göre hareket etmesini, Tanzimat'ın getirdiği hukukî ve sosyal değişikliklere ihtiyatla bakmasını teklif ediyor ve devamlı, hristiyan Avrupa kanunlarının müslüman Osmanlılar'ın bünyesine uymayacağını, Osmanlı hükümetinin Türk kalmasını, örf ve âdetlere ters düşen Batı devletlerini taklit etmesini, aksi takdirde imparatorluk için zarardan başka bir sonuç elde edilemeyeceğini belirtiyordu. Daha çok Tanzimat dönemi uygulamalarını eleştiren bu sözlerin haklılık derecesini zaman göstermiştir.

Ne olursa olsun, reâyâyı ve kapıkulunu tebea yapan Sultan Mahmud, Batılı gözlemciler tarafından Petro ve Mehmed Ali'ye kıyasla başarısız ve biraz müstebit gösterilse de, her üçünün tarihfî şartlarının farklı olduğu gözden kaçmamalıdır. Sosyal reformlarıyla Atatürk'ü hatırlatan II. Mahmud dönemini, başarılar değil, başlangıçlar dönemi olarak değerlendiren ve onun başlattığı yeniliklerin İstanbul'un sınırlarını pek aşamadığını öne sürerek devşirme sisteminin yerini intisap ve himaye sisteminin aldığını belirten Berkes haksız değildir. Bu çağdaş araştırmacıya göre meselâ Moltke'den sadece askerî değil, ekonomik ve siyasî alanlarda da yararlanılabildi.

Sözün kısası, II. Mahmud samimi olarak yenilik taraftarıydı. Devletin selâmeti için Avrupa'nın ilim ve tekniğinden yararlanılmasını istiyordu. Mustafa Reşid Paşa onun bu samimi reformculuğundan ve hazırladığı ortamdan çok iyi faydalanarak, İmparatorluğu çok hızlı bir şekilde Avrupa siyasetinin ve Avrupa devletlerinin kucağına atmıştır. Sultan Mahmud'un 24 Haziran 1839 tarihinde ölümünden kısa bir süre sonra da İngiltere'den dönerek geniş tavizler karşılığında İngiltere'nin direktifiyle bizzat kaleme aldığı Tanzimat'ı 3 Kasım 1839'da ilân edivermişti.

Burada söylenecek son söz, Sultan II. Mahmud'un tek meziyetinin samimi ve iyi niyetli olduğudur. Halefleri ve geniş halk kitleleri onun hatalarını ancak bu şekilde değerlendirmek isterler